

- 5) R.A. 's-Hertogenbosch, Heerlijkheid Waalwijk, no. 1, . . . hebben gegeven te Walewijnene molenstat daer hi ene wintmolen op setten moghe . . ." (13 november 1291).
- 6) Algemeen Rijksarchief. Nederland. Charters van Brabant, no. 192. . . . quod nos domino Willelmo de Kesse, militi, fideli nostro dilecto, molendinum venti de Litthe et de Litthoyen quod Sophya de Heyden et dominus Iohannes suus frater, presbiter, et sui heredes hactenus a nobis tenuerunt sub annuo et hereditari -o censu . . . conferimus et donamus . . ." (22 december 1303).
- 7) Gemeente Archief 's-Hertogenbosch, Clarenklooster, inv. no. 44, Fol. 183 r°.
- 8) De oorkonden die hier vermeld worden zijn bij mijn weten nog onbekend. Wel staat er een regest van de akte van 22 december 1303 in A. VERKOOREN, Inventaire des chartes et cartulaires de Brabant. I. Chartes originales et vidimées, nr. 192. Brussel, 1910.

DE VOLMOLEN VAN HERLAAR

In vroeger tijden moeten er heel wat schapen met witte voetjes in de Meierij hebben rondgelopen. Die schapen gaven werk aan de scheerders en de wol die ze daarbij moesten laten werd verwerkt in de huis-industrie die we kennen als de wollenlakennijverheid. Lang voor 1600 stonden plaatsen als Den Bosch, Oisterwijk, Tilburg en Eindhoven, en de dorpen daaromtrent bekend als de centra van deze huisvlijt. Het hertogelijk cijnsboek van 1340 (ARA Brussel, rekenkamer nr. 45038/39) vermeldt op blad 88vso dat Henrick Kuyst te Eindhoven moet betalen o.m. voor het hebben van 8 lakenramen. Deze huisvlijt werd gewoonlijk beoefend „in vennootschap” met een koopman van wollen lakenen. De koopman kocht de wol in en verkocht later het laken, wanneer het eindprodukt uit handen van de vervaardigers kwam.

Een aardig voorbeeld hoe een en ander verliep, is te vinden in het protocol van Notaris Schenckels te 's-Bosch (RA. 's-Bosch N.2660). Daar komen op 29 Augustus 1598 twee Bossche begijntjes: Margriet Heynen, 63 jaar, en haar jongere zuster Marijke, voor getuigen verklaren dat Jacob Beyherdts, wollenlakenkoopman, de voornaamste drapenier was van heel Oisterwijk en zelfs van de gehele Meierij. Hoe zij dat konden weten? Nógal eenvoudig: zij hebben jarenlang voor Beyherdts gewerkt. Elk jaar tegen de Meimaand kocht Beyhardts de wol in, die zij in één jaar konden verwerken of laten verwerken tot laken stoffen. Jacob Beyhardts bracht dan dat laken in de verkoop en de winst van de handel deelde men samen „halff ende halff”. Het resultaat van deze samenwerking was dat die begijntjes voor hun helft van de winst zoveel verdienden dat zij daarvan „seer eerbaerlijck” een huisgezin van vier personen konden onderhouden, en dat zij per saldo daarvan jaarlijks nog een „merckelijcke somme van penningen” overhielden.

Een van de stages in het bereiden van die wollen lakenen bestond in het vollen. „Vollen”, zo lees ik in een boek over „Materialen en Grondstoffen”, van de hand van J.J. van Blitterswijk, Amsterdam 1944, „ofwel „verviltten”, is een proces waardoor de wollen haren onder invloed van warmte, vocht en druk aan elkaar gaan klitten onder invloed van het heet zeepwater en persen in die toestand. Soms ook door het bekloppen met twee zware hamers. Dat proces van persen en kloppen geschiedde vroeger in een „volmolen”. Het gevolg van een en ander is dat het laken krimpt, en om dat krimpen tot een minimum te

beperken, moest het laken daarna in natte toestand worden uitgespannen op een „raam” en zo te drogen worden gelegd”.

In de stad Den Bosch bevonden dergelijke lakenramen zich achter de oude Dieze en in het Voldersstraatje. Een verkoop van zo'n lakenraam met de windas die daarbij behoorde, staat bijv. vermeld in 's-Bosch R. 1195.

In Sint-Michiels Gestel wordt reeds in een acte van 1340 gesproken over de „volmolen” ter plaatse Nieuwe Herlaar. Dit gebeurt in een acte waarbij het huis Nieuw Herlaar en toebehoren in leen wordt gegeven aan Willem van der Aa. Als belending van landerijen die tot het leengoed behoren wordt dan genoemd de weide bij de volmolen, en de bogaard bij „den weverhuysen” ¹⁾. Uit de acte blijkt niet zonder meer dat de volmolen eigendom van de Heren van Herlaar was. Ook is er in de rentmeestersrekeningen van Herlaar vóór 1560 geen sprake van inkomsten uit de volmolen. Dat gebeurt pas nadat alle watermolens van Herlaar gedurende enige tijd verpacht geweest zijn aan de Van Deventers, die omstreeks het midden van de 16e eeuw het leengoed Nieuw Herlaar bezaten en daar het huis verbouwden tot het kasteel Nieuw Herlaar, dat zij ook bewoonden. Deze huurders hadden zo slecht voor het onderhoud van de molens gezorgd, dat na afloop van de laatste pacht-termijn vrijwel alle molens geheel vernieuwd moesten worden. Het ligt daarom toch voor de hand te veronderstellen dat de volmolen van Herlaar één der watermolens was.

In het jaar 1560 doet rentmeester Frans van Rijswijk opgave van de aantallen lakens die op de volmolen gevold zijn. Hij vermeldt daarbij tevens waar die lakens vervaardigd waren. Lakens uit Den Bosch noemt hij „Bosch-lakens”, lakens die buiten Den Bosch werden vervaardigd noemt hij „buiten-lakens”. Deze buiten-lakens komen van Oisterwijk, Tilburg, Dongen (of Den Dungen?), Boxtel en zelfs Breda. Daaruit moet men blijkbaar de conclusie trekken dat er in de wijde omtrek weinig of geen volmolens waren.

Voor die conclusie behoeven we niet uitsluitend af te gaan op de vermelding van de plaatsnamen in de boven-aangehaalde rekening. Door burgers van Den Bosch en pachters van de molens op Nieuw Herlaar wordt namelijk voor Notaris Tholinck te Den Bosch (R.A. 's-Bosch N.2665) op 11 September 1616 getuigd, dat Kapitein Van der Sterre, die met zijn krijgsvolk op het kasteel Nieuw Herlaar in garnizoen ligt, verboden had om des Zondags of des Zaterdags op de volmolen van Nieuw Herlaar lakens te vollen. Door de waterstand op de Dommel (en misschien ook de inundatie rond Den Bosch) hadden de vollers zich genoodzaakt gezien ook op de zaterdagen en de zondagen te werken. Tengevolge van het verbod van de kapitein moesten de drapeniers toen tot hun groot nadeel hun lakenen laten vollen op andere volmolens: namelijk in het land van Luik en te Leuven (!) Misschien geeft daarom de opgave van de aantallen die tussen 1560 en 1567 op de volmolen van Herlaar gevold werden een aardig idee van de situatie in de lakennijverheid in de Meierij, althans in het kwartier van Oisterwijk.

Opgave van aantallen gevolve lakens op de molen van Nieuw Herlaar

jaar	Bossche lakens	Buiten lakens
1560	859	423
1561	868	110(?) (niet goed leesbaar)
1562	885	136
1563	655 $\frac{1}{2}$	60
1564	475 $\frac{1}{2}$	55 $\frac{1}{2}$
1565	327	100(?)
1566	341 $\frac{1}{2}$	80
1567	320	90

Het afnemen van de aantallen zal wel verband houden met de sociale en de slechte economische toestand in Brabant (en elders) die het voorspel vormde van de Tachtigjarige Oorlog. Diezelfde toestand zal ook tot vernieling van de volmolen hebben geleid. Meester Peter van Middegael, die als rentmeester van Herlaar in 1570 Frans van Rijswijk opvolgt, krijgt namelijk de opdracht een nieuwe volmolen te bouwen. Hij krijgt die opdracht van Heer Johan van Merode, vrijbaanderheer tot Merode, Petershem, Perwez, Duffel, Waelhem en Leefdael, en Heer van de landen van Geel, Westerloo, Diepenbeek en de heerlijkheid van Gestel en Herlaer. In een afzonderlijke rekening legt Peter van Middegael verantwoording af over de kosten van aanbesteding en bouw. Uit die rekening is het gehele bouwproces op de voet te volgen ²⁾. Op 11 Augustus wordt de bouw van de molen aanbesteed aan Meester Hans van Straelen, meester-molenmaker. De molen moet komen staan ter plaatse waar de oude olie-molen heeft gestaan. Reeds in November 1570 had hij bij Wouter Aertsz in de Kerkstraat te Den Bosch 220 voet „com“-planken gekocht, het honderd voor 4 gulden, vijf uit de voet en 5x $\frac{1}{4}$ voet dik. Die hadden hem 8 gulden en 16 stuiver gekost. Verder had hij van diverse personen binnen en buiten Sint-Michielsgestel bomen, assen en ander hout gekocht tot een totaal bedrag van 180 gulden. Daarenboven nog van een smid het benodigde ijzerwerk, een ton teer en nog 18 pond mos voor het grondwerk.

Toen de tijd gekomen was om met het werk te beginnen, heeft Van Middegael iemand naar Neer moeten sturen om daar Meester Van Straelen op te halen, en een ander met paard en wagen om het timmergetouw van de meester naar Gestel te brengen. Ook de eigen timmerman van de Heer van Gestel en diverse dorpelingen hebben samen met de knechten die de meester-molenmaker meebracht, de handen uit de mouwen moeten steken. Per dag werd hen door Mr. Peter van Middegael 4 stuiver uitbetaald voor „ongeschoolde“ en 5 stuiver voor vak-arbeid. Overuren, „als 't nood was“ deden $7\frac{1}{2}$ stuiver 's-daags. Op die wijze is dan het werk in 143 dagen arbeid klaar gekomen. Dat vereiste aan arbeidsloon de somma van 175 gulden en $2\frac{1}{2}$ stuiver. Bovenop de bedragen voor materiaal en arbeid kwamen dan nog de verblijfkosten van Meester Hans van Straelen, die met zijn knechten 25 weken lang in de herberg(?) van Gerrit Joosten gelogeed was. (Gerrit Joosten van de Ven (?) kan ook de molenaar van Herlaar geweest zijn).

Reeds het volgend jaar is de molen in gebruik. Dan worden er door Willem

Aertsz als de voller, 67 lakens gevold en 28 „zegel”lakens. Dat zo'n zegellaken iets bijzonders was valt o.m. op te maken aan de prijs van het vollen. Voor het vollen van een gewoon laken ontving de Heer van Herlaar 6 stuiver, maar voor het vollen van een gezegeld laken moest 8 stuiver betaald worden.

Dat zegel was een kwaliteitsmerk. De dekens van het gilde hielden toezicht op de kwaliteit van de lakens, die als Bossche lakens werden „geëxporteerd”. Men kan dat zegel vergelijken met het „loodje” aan perzische tapijten. Op het loodje dat aan een goed Bosch laken kwam te hangen was als bewijs van goede kwaliteit een roos gestempeld.

In het protocol van Notaris van Hengel (R.A. 's-Bosch N.2664) bevindt zich een verklaring van 18 Mei 1620, afgelegd door de zegelaars en de dekens van de „gemeyn ambacht van de drapeniers”, waarin gezegd wordt dat fijne lakens ook al hadden ze niet de behoorlijke breedte, toch gezegeld werden met een „loet daerop de roose stont gedrukt”.

Die dekens van het ambacht hielden niet alleen toezicht op de kwaliteit van het produkt, maar ook op een ordelijke gang van zaken, zelfs met strafmaatregelen voor wie zich niet aan de regels stoorde. Zo wordt in 1598 Willem Wever de Romeyn uit Den Bosch door de schout van Gestel bestraft, omdat hij tegen de ordonnantie van den ambacht in, lakens had gevold op de volmolen „eer het zijn beurt was”.

Naar de verdere vermeldingen in de rekeningen van de rentmeester van Herlaar te oordelen, was de nieuwe volmolen in Sint-Michielsgestel kennelijk in een „slechte conjunctuur” tot stand gekomen. Overigens was het niet alleen het economisch getij waarvan de volmolen te lijden had. In 1580 bijv. werd door „vrijbuiters” in de molen ingebroken, waarbij veel goeds daaruit werd genomen, zodat de rentmeester Peter de smid van Vught een slot op de deur van de molen heeft moeten maken „om vast te mogen sluyten”. De jaarrekening van Henrick Dachverlies, in 1586 schout en rentmeester van Herlaar, is een der laatste waarin verslag wordt gedaan van de activiteit van de volmolen. De huisvrouw van Wouter Jan Gooskens is in dat jaar bedienster van de volmolen geweest en heeft tussen 6 Sep. 1586 en 15 April 1587 een totaal van 125 lakens gevold, terwijl Franck Aertsz de Volder in die zelfde periode nog 7 buitenlakens heeft gedaan. Inmiddels heeft de molen echter tweemaal moeten stilstaan door acties van soldaten, die o.a. aan de Meerkant de sluisdijk hadden doorgestoken. Wel blijkt uit dezelfde rekening dat de inkomsten van de Heer van Herlaar de inflatie hebben bijgehouden. Voor het vollen van een laken moet hem namelijk in dat jaar 1586 de som van 28 stuiver worden vergoed.

MECHELIEN SPIERINGS

Voetnoten:

¹⁾ In Leenhof Herlaar nr. 1 (R.A. 's-Bosch).

²⁾ Deze rentmeestersrekeningen staan vol ambachtelijke bijzonderheden, waarvan nota.

Gebruikte archieven: Familiearchief de Merode-Westerloo, ARA te Brussel (waarvan een copie van de rentmeestersrekeningen van Herlaar aanwezig is op het R.A. te Den Bosch). Voor het overige zoals in de tekst vermeld.